

ISELJAVANJE BOŠNJAKA IZ BOSNE I HERCEGOVINE U MAKEDONIJU (1878–1912)

Apstrakt: *Migracijski procesi na Balkanu, uključujući i prostore Bosne i Hercegovine i Makedonije, intenzivno su se odvijali u svim historijskim periodima. Ipak, kraj XIX i početak XX stoljeća vrijeme je kada su migracije bile najintenzivnije. Nakon godina ekspanzije Osmanlijske imperije počinje proces stagnacije države i gubljenje teritorija. Kontinuirano teritorijalno potiskivanje iz Evrope praćeno demografskim promjenama: „deosmanizacijom i deislamizacijom“, odnosno „hristijanizacijom“ i pregrupisavanjem naroda po konfesionalnoj pripadnosti, proces je koji je jako uticao na Makedoniju. Sukob sa Osmanlijskom imperijom nije imao samo obilježje rata, već je imao ideološki i vjerski karakter usmjeren protiv islama. Za razliku od Osmanlijske imperije koja je stoljećima njegovala multinacionalno i multikonfesionalno društvo, narodi koji su živjeli i nastali iz takvog sistema su nastojali i provodili u praksi stvarnje jednonacionalnih i jednoreligijskih država. Bošnjaci, po religiji muslimani, najhomogenije su živjeli na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Sandžaka i okolnih prostora. Zbog vjerske pripadnosti bili su u teškom položaju, jer je upravo religija imala ključnu ulogu u etnogenezi naroda i stvaranju nacija na Balkanu. Srbija i Hrvatska su iskoristile religiju da asimiliraju dio stanovništva Bosne i Hercegovine: pravoslavce u Srbe, odnosno katolike u Hrvate. Stanovništvo islamske vjere, uglavnom Bošnjaci, od novoformiranih balkanskih država bili su predstavljani kao otpadnici i izdajice „vjere predaka“ ili kao Turci, a time kao tuđinci i stranci na ovim prostorima. Uz ovakve konstrukcije Bošnjaci, jedan od najstarijih i najhomogenijih balkanskih naroda, trebao je nestati. Ukoliko su htjeli preživjeti imali su dva izbora: da se vrate „vjeri predaka“ ili da se isele kao „tuđi element“. Ovakva ideologija novih balkanskih država sa silnim hrišćanskim identitetom uz mitove i kreirane predrasude i podjele, omogućila je da nad Bošnjacima i drugim narodima islamske vjere nasilje bude logična pojava u svakoj od izgubljenih osmanlijskih teritorija. Strašni zločini, genocidi, permanentni muhadžirski talasi i uništavanje tragova postojanja viševjekovne kulture i civilizacije imalo je štetne posljedice narodima i državama u širem regionu.*

Ključne riječi: *Berlinski kongres, Osmanlijska imperija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, iseljavanje, progoni, stradanja, muhadžiri, aneksija Bosne i Hercegovine, Sandžak, Kosovo, Srbija, Crna Gora, Makedonija.*

Abstract: *Migration processes in the Balkans, including Bosnia and Herzegovina and Macedonia, have taken place intensively in all historical periods. However, at the end of the 19 century and the beginning of the 20 century was the time when migrations were most intense. After years of expansion of the Ottoman Empire, the process of state stagnation and loss of territory began. Continuous territorial repression from Europe, accompanied by demographic changes: “de-Ottomanization and de-Islamization”, apropos, “Christianization” and regrouping of peoples by confessional affiliation, is a process that has strongly influenced Macedonia. The conflict with the Ottoman Empire was not only characterized by war, but also had an ideological and religious character directed against Islam. Unlike the Ottoman Empire, which for centuries nurtured a multinational and multi-confessional society, the peoples who lived and emerged from such a system sought and put into practice the creation of mono-ethnic and single-religious states. Bosniaks, Muslims by religion, lived most homogeneously in the area of today’s Bosnia and Herzegovina, Sandzak and surrounding areas. Due to their religious affiliation, they were in a difficult position, because religion played a key role in the ethnogenesis of the people and the creation of nations in the Balkans. Serbia and Croatia used religion to assimilate part of the population of Bosnia and Herzegovina: Orthodox into Serbs, and Catholics into Croats. The population of the Islamic faith, mostly Bosniaks, from the newly formed Balkan states were represented as apostates and traitors to the “ancestral faith” or as Turks, and thus as foreigners and foreigners in this area. With such constructions, Bosniaks, one of the oldest and most homogeneous Balkan nations, should have disappeared. If they wanted to survive, they had two choices: to return to the “ancestral faith” or to move out as an “alien element.” This ideology of the new Balkan states with a strong Christian identity, along with myths and created prejudices and divisions, enabled violence against Bosniaks and other peoples of the Islamic faith to be a logical phenomenon in each of the lost Ottoman territories. Terrible crimes, genocides, permanent waves of Mujahedeen and the destruction of the traces of the existence of centuries-old culture*

and civilization had harmful consequences for the peoples and states in the wider region.

Keywords: *Berlin Congress, Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, emigration, persecution, suffering, Mujahedeen, annexation of Bosnia and Herzegovina, Sandzak, Kosovo, Serbia, Montenegro, Macedonia.*

Berlinski kongres

U godinama prije Berlinskog kongresa, srpski akademik Milićević zaključuje: „Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i sterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potiskuje ih Kralj Milan dalje. Turci se ti iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun.“¹ On nije doživio Balkanske ratove, da bi produžio spisak gradova ovih nesretnih ljudi, uglavnom Bošnjaka, koji dopire do Anadolije, Sirije i drugih zemalja Bliskog istoka.

U 1877. godini Rusija objavljuje rat Osmanlijskoj imperiji. Ruska vojska je brzo napredovala, a početkom januara 1878. zauzela je Edirne. Osmanlijska vojska, u kojoj je bilo nekoliko bošnjačkih bataljona, nije uspjela da zaustavi rusku ofanzivu na prostoru današnje Bugarske. Stotine hiljada ljudi, ostavljajući imanja, panično su bježali u neizvjesno progonstvo prema dijelovima Makedonije, Trakije i Male Azije. Poslije pada Plevne Srbija objavljuje rat Osmanlijskoj imperiji.² Njena vojska zauzima Pirot, Niš i upućuje se prema Kosovu. Muslimani, najvećim brojem Bošnjaci, nestaju iz Srbije s cjelokupnim naslijeđem, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali.³ Krajem XIX stoljeća muslimansko stanovništvo smanjeno je na samo 1% od ukupnog, iako su u Užicu činili 96,7%, Pomoravlju i Podunavlju oko 65%, a bili većina i u prekosavskim oblastima.⁴ Crnogorska vojska je zauzela Nikšić, Kolašin, zatim

¹ Милан, Ђ., Милићевић, *Краљевина Србија, Нови Крајеви, географија - орографија - хидрографија - топографија - археологија – историја - етнографија - статистика - просвета - култура – управа*, Државна штампарија, Београд, 1884, 108.

² Славенко, Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903) Борба за Балкан*, Институт за Историју, САНУ, Београд, 1992, 203.

³ Ејуп, Мушовић, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Slovo, Kraljevo, 1992, 177.

⁴ Ејуп, Мушовић, Македонија као мост на путу исељавања санџачких Муслимана и као њихова нова домовина, *Новопазарски зборник*, Књ. 18, Нови Пазар, 1994, 137.

Bar i Ulcinj, a Rumuni Vidin.⁵ Nakon zauzimanja svakog grada, Bošnjaci su bili protjerivani sa svojih ognjišta. „Upečatljiv je prizor promatrati duge kolone turskih izbjeglica, ponekad i šezdeset odjednom, kako se slijevaju iz grada (Nikšić). Povremeno samo bi netko od djece izgledao tužno, a žene su bile pokrivene dugim bijelim tkaninama, i nije se mogao vidjeti njihov izraz lica, a muškarci su bili i suviše ponosni da bi odali bilo kakav znak žaljenja, pa čak su bili odjeveni u svoju najljepšu prazničnu nošnju.“⁶ Prema sjećanjima muhadžira s prostora Hercegovine i Crne Gore nove vlasti su prvo nastojale pokrstiti Bošnjake i ostalo muslimansko stanovništvo ukoliko žele ostati da žive u Crnoj Gori, a ukoliko to odbiju tražili su da se isele u roku od 24 sata.⁷ Bošnjaci su odlučili da zajedno na Ramazanski Bajram 1878. godine napuste svoja rodna ognjišta. Po sjećanju Čelebije, kćerke Dude i Tahira su se dogovorile da zajedno krenu nakon obavljanja ikindije namaza, a do tada da se sprema za put. Kada je kretala na put po običaju svaka porodica je uzimala po šaku zemlje sa sobom i svi redom su ljubili kućni prag u nadi da će im se jednog dana Bog smilovati i vratiti ih na svoja ognjišta.⁸ Nakon iseljavanja Bošnjaka, crnogorske vlasti su formirale komisiju koja je izvršila premjeravanje i podjelu njihovih imanja hrišćanskim porodicama. Proces koji je bio skoro identičan u svim novoformiranim državama sa izraženom zloupotrebom hrišćanske ideologije.

Vojno napredovanje Rusa primoralo je Osmanlije da potpišu Sanstefanski ugovor koji je predstavljao trijumf ruske politike na Balkanu. Osim Osmanlijske imperije, nezadovoljstvo odlukama ugovora iskazale su Velika Britanija i Austro-Ugarska. Napravljen je veliki diplomatski pritisak za sazivanje međunarodne mirovne konferencije - Berlinski kongres koji je održan od 13. 06. do 13. 07. 1878. godine, na kojoj je izvršena revizija odluka iz San Stefana. Mirovne konferencije, a ne lokalne bune i realno stanje, bile su mjesto gdje su se rađale nove balkanske nacije. Izvršena je nova podjela Balkana, ali i amnestirani počinjeni zločini nad civilnim muslimanskim stanovništvom čime je i legalno trasiran put za dalja protjerivanja Bošnjaka i drugih muslimana sa Balkana.

⁵ Vasa, Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996, 275-277.

⁶ Arthur, J., Evans, *Illyrian Letters*, London, 1878, 195-196.

⁷ Džemail, Mehmedović i dr., Muhadžer u Hasanbegovu, Бошнаците на Балканот, *зб. на трудови Меѓународниот научен симпозиум*, Друштво за уметност и наука, Скопје, 2003, 206.

⁸ Dž. Mehmedović i dr., *Muhadžer u Hasanbegovu*, 206-207.

Bošnjaci nakon Berlinskog kongresa

Odluke Berlinskog kongresa su legalizovale etničko čišćenje islamske populacije u novostvorenim nacionalnim državama⁹ i pored toga što je priznanje nezavisnosti novih balkanskih država bilo uslovljeno prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskoj osnovi.¹⁰ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio adekvatan jer nije posjedovao nadzorne i zaštitne mehanizme kako bi se kontrolirala praktična primjena preuzetih obaveza s Berlinskog kongresa. Napuštanje rodniha ognjišta postala je direktna posljedica takvog stanja, a prepreke kretanja stanovništva preko granica država skoro da nisu postojale.¹¹

Emigracija Bošnjaka bila je dio šireg procesa iseljavanja muslimana sa Balkana. Iseljavanje Bošnjaka sa prostora Bosne i Hercegovine dobilo je na intenzitetu nakon Berlinskog kongresa i njene okupacije od Austro-Ugarske monarhije. Makedonija zbog svog geopolitičkog položaja nije mogla ostati po strani i van migracijskih kretanja. Naprotiv, prema njoj su se slijevali masovni izbjeglički karavani.¹² Pošto je još uvijek bila dio Osmanlijske imperije, postala je mjesto utočišta Bošnjaka, i s obzirom na dalje vojno – političke događaje postala usputna stanica na putu prema Istanbulu i azijskim prostorima. U kontinuiranoj borbi za opstanak i genocide nad onima koji su ostajali, muhadžirluk je postao dio kolektivne svijesti Bošnjaka, zbog čega je i u mirnodopskim uslovima bio dovoljan i mali podsticaj, kao diskriminacija, lična i imovinska nesigurnost, da se pokrene rijeka bošnjačkih muhadžira.

Prije ovih burnih događaja kako saznajemo iz Salname Bosanskog vilajeta iz 1287. godine po hidžri, odnosno iz 1870. godine, Bošnjaci su bili većinsko stanovništvo, što potvrđuju podaci iz svih prethodnih osmanlijskih statistika i stranih putopisaca za Bosnu. U 1870. godini u Bosanskom vilajetu je bilo registrovano 1.746.399, a bez prostora današnjeg Sandžaka 1.510.307 žitelja.

⁹ Justin, McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin Press, New Jersey, 1995, 20-23.

¹⁰ Carlile, Aylmer, Macartney, *National States and National Minorities*, Russell & Russell, New York, 1968, 165-166.

¹¹ Louis, Dollot, *Les Grandes Migrations Humaines*, Presses Universitaires de France, Paris, 1949, 119.

¹² Марија, Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, ИНИ, Книгоиздателство Мисла, Скопје, 1993, 25.

Većinsko stanovništvo Bosanskog vilajeta bilo je muslimansko, odnosno 49.82%, zatim pravoslavno 36% i katoličko 12% od ukupnog stanovništva. I ukoliko odvojimo Novi Pazar, današnji Sandžak u kojem su čak 62,66% od ukupnog stanovništva bili muslimani, ponovo muslimani, tačnije Bošnjaci činili su većinu od 722.188 žitelja ili 47.82%, prema 36,43% pravoslavnih i 14.59% katolika.¹³ U ovom periodu hrvatska i srpska asimilatorska politika još nije dala očekivane rezultate, jer ako se ovom broju muslimana pridoda i dio pravoslavnih i katolika koji su se osjećali Bošnjacima, njihov broj bio je daleko veći. Burni period ustanaka sedamdesetih godina XIX stoljeća je izazvao raseljavanja stanovništva, a period okupacije uz oružani otpor Austro-Ugarskoj izazvao je velike migracije.¹⁴ Ipak, period najintenzivnijeg iseljavanja iz Bosne i Hercegovine bio je u prve dvije godine okupacione uprave, logično je posljedica smanjenje broja, prije svega Bošnjaka koji nisu prihvatili odluke Berlinskog kongresa već su branili svoju zemlju.¹⁵

Demografske promjene nakon 1878. godine rezultat su mnogih faktora, u prvom redu uspostavljanja nove vladajuće sile, novog društveno-pravnog poretka, kulturno-civilizacijskog preokreta i reorganizacije vjerskog života. Dotadašnji autonomni položaj Bosne u Osmanlijskoj imperiji je promijenjen u status provincije dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim komandantom, a sta-

¹³ Зекир, Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, БКЗ, Скопје, 2014, 94.

¹⁴ Tomislav, Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 14. Da ratovi mogu izazvati stradanja i masovna iseljavanja stanovništva u kratkom periodu i to ponovo u Bosni, potvrđuju događanja krajem XX stoljeća kada je zbog rata/agresije Bosnu i Hercegovinu napustilo preko milion ljudi. U ratnom periodu (1992-1995) prema nekim podacima nestalo je preko 150.000 ljudi, najvećim dijelom Bošnjaka.

¹⁵ Prema Karpatu, samo u vrijeme od 1877/1878. broj žrtava rata, od gladi i bolesti kretao se od 250.000 do 300.000 muslimana, a oko 1,5 miliona ih je protjerano. (Kemal, H. Karpat, *Ottoman population, 1830-1914: demographic and social characteristics*, University of Wisconsin Press, Medison, 1985, 75). Šimšir navodi broj od 1,5 milion muhadžira, a broj stradalih se kretao oko 450.000 lica, (Bilâl, N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri ve göç Sorunu, 60 Bulgaristanda Türk Varlığı Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 47-56). Prema MekKartiju u tom periodu 1.253.000 muslimana su postali izbjeglice (J. McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims*, 106), a do 1913. godine taj broj se kretao između 1.700.000 i 2.000.000 muhadžira. (Alexandre, Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1878-1913)*, Isis, Istanbul, 1995, 30). Svi podaci govore o velikom broju stradalih od posljedica ratova, gladi, bolesti i nehumanog odnosa prema Bošnjacima i drugim muslimanima u novonastalim balkanskim državama.

novništvo nije dobilo nikakvo pravo da učestvuje u upravljanju svojom zemljom.¹⁶ Promjene su najčešće bile na štetu autohtonog stanovništva. Administraciju su sačinjavali ljudi iz Monarhije u ogromnoj većini, a konstantni priliv stanovništva iz drugih dijelova Monarhije i susjednih država je mijenjao etničku strukturu stanovništva.

Prema podacima popisa Austro-Ugarske države iz 1879. godine, Bosna i Hercegovina imala je ukupno 1.157.815 stanovnika.¹⁷ Ukoliko ove podatke uporedimo sa podacima iz 1870. godine, dolazimo do konstatacije da je 1879. godine broj stanovništva smanjen za 352.492 lica. Bošnjačko stanovništvo je, iz već pomenutih razloga, u popisu 1879. brojalo samo 448.513 lica ili 38,74% od ukupnog stanovništva, a u 1910. godini procenat se smanjuje na 32.50% stanovništva. Bosna i Hercegovina od imigrantskog centra za Bošnjake i ostale muslimane iz Like, Dalmacije, Austro-Ugarske, Srbije i drugih prostora koje je gubila Osmanlijska imperija, postala je emigrantska zemlja iz koje se Bošnjaci iseljavaju prema preostalim dijelovima bivše zajedničke države. Rezultati popisa ukazuju da je iseljavanje bilo veliko i to prije svega Bošnjaka. U periodu austrougarske vladavine povećao se broj stanovništva, kao rezultat doseljavanja iz Austro-Ugarske, novih susjednih država i prirodnog priraštaja, a jedino se procentualno smanjio broj Bošnjaka muslimana.¹⁸

Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine može se pratiti i preko demografskih promjena gradskog stanovništva. Prema popisu iz 1885. od 47 boscanskih gradova, Bošnjaci su bili većina u 40. Kasnije njihov broj i procenat u ukupnom gradskom stanovništvu kontinuirano opada. Najbolji primjer je Sarajevo, u kojem se po popisima od 1879. do 1910. godine, bošnjačko muslimansko stanovništvo povećalo samo za 25%, dok se ukupno stanovništvo grada povećalo za izvanrednih 143%.¹⁹

Osim razloga vezanih za okupaciju i uspostavljanje nove vlasti, značajan udio imala je i propaganda i psihološki pritisak kojem su bili izloženi Bošnjaci. Austro-Ugarska vlast nije preduzimala značajnije mjere za zaštitu Bošnjaka i

¹⁶ М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 103.

¹⁷ Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina 1879, Aemtlliche ausgabe, K. u. K. Regierungsdr, Sarajevo, 1880. (Štastika miesta i pućanstva BiH iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880).

¹⁸ З. Рамчиловић, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, 96.

¹⁹ Isto, 97.

zaustavljanje iseljavanja. Ona je najčešće ovu situaciju objašnjavala da „muhamedanske porodice“, kako je nazivala Bošnjake, ne mogu da se snađu u novim promijenjenim uslovima i zato se sele.²⁰

Austro-Ugarska uprava u početku nije vodila značajniju statistiku iseljavanja, a njihovi izveštaji su nepotpuni. Ipak, i kao takvi omogućavaju djelimično praćenje migracija, te ukazuju na tendencije kretanja. Prvi izvještaji su proizvoljni, prema podacima do 1883. godine iselilo se samo oko 8.000 lica,²¹ što je svakako nelogično i netačno uzimajući u obzir tok procesa okupacije i uspostavljanje nove vlasti. Od 1883. do 1905. godine iselilo se 32.625 lica, od kojih se 4.042 vratilo.²² Za cijeli period Austro-Ugarske vladavine prema oficijalnoj statistici od 1878. do 1914. godine iselilo se samo 61.114 muslimana. Oficijalni izveštaji Zajedničkog ministarstva finansija se odnose samo na lica koja su dobila službeno odobrenje da napuste zemlju, a ovakvi zahtjevi su se mogli podnositi tek od 1883. godine, što svakako ne znači da prije toga, kao i poslije nije bilo ilegalnog iseljavanja. Sasvim logično većina historičara smatra da se u tim prvim godinama iselilo najviše Bošnjaka.²³ Određeni podaci govore da se samo 1878. iselilo oko 140.000 Bošnjaka u Osmanlijsku imperiju.²⁴ Krajem iste 1878. i britanski izvori govore da je preko 50.000 lica krenulo iz Bosne za Istanbul.²⁵ U periodu od 1900. do 1905. godine prema Austro-Ugarskoj upravi iz Bosne i Hercegovine se iselilo 13.750 lica, a za isti period Carigradsko povjereništvo za boravak muhadžira je prihvatilo 72.000 doseljenika iz Bosne

²⁰ Mustafa, Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 367.

²¹ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Izd.c. i kr. Zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906, 9.

²² Isto, 10; Мита Костић, Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века, *Гласник Скопског научног друштва*, Књ. XII, Одељење друштвених наука, Скопље, 1933, 236.

²³ Nina, Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini*, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, SANU, Beograd, 1981, 50; Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda"*, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996, 51.

²⁴ Mirsad, Mahmutović, *Dijaspора јучер, данас, сутра*, *Glasnik*, br.11-12, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo, 2007, 1122.

²⁵ Bilâl, N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans*, *Belgeler - Documents, I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1968, 715.

i Hercegovine.²⁶ Nakon uvođenja vojne obaveze, prema podacima osmanlijskih institucija i arhiva oko 100.000 Bošnjaka se doselilo u Osmanlijsku imperiju u periodu od 1882. do 1900. godine.²⁷ Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine, zadala je konačni udarac svim nadama za život vezan za Osmanlijsku imperiju i islamski svijet izazivajući novi val iseljavanja. Samo te godine vlasti su dobile oko 50.000 molbi za putne isprave sa ciljem da se ise le u Sandžak, Makedoniju i Malu Aziju.²⁸

Na bazi analiza popisa stanovništva i izvještaja Ministarstva finansija Austro-Ugarske, očigledna je tendencija promjene etničke strukture stanovništva, ali vrlo je teško reći koliki se broj muslimana iselio tokom Austro-Ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Te brojke se kreću od 61.114 prema oficijelnoj statistici, dok se prema drugima broj iseljenih Bošnjaka od 1878. do 1912. kreće od 140.000,²⁹ ili 180.000,³⁰ do preko 300.000 lica, mada ove brojke veliki broj historičara smatra za predimenzionirane i pretjerane.³¹ Ukoliko se analiziraju podaci o doseljavanju muhadžira iz Bosne u sve preostale dijelove Osmanlijske imperije, kao i analiza demografskih podataka popisa u Bosni i Hercegovini, uz čije brojke treba dodati prirodni priraštaj u tom vremenu, kao i neprijavljivanje ženske djece od strane muslimana, broj muhadžira dostiže do 250.000. Razlike u podacima su zbog velikog broja izvora o migracijama, koji su najčešće neusaglašeni i nepotpuni, oplemenjeni ideološkom pozadinom, kako u zemlji iseljavanja, tako i u zemlji prijema. Bošnjaci, Bosna i Hercegovina od cjelokupnog procesa propadanja Osmanlijske imperije i rješavanja tog procesa nikada nisu bili dio rješenja, već sredstvo za potkusurivanje i njegova žrtva.

²⁶ Скендер, Ризај, Структура становништва Косовског вилајета у другој половини XIX века, *Врањски Гласник*, Књ. VIII, Народни Музеј у Врању, Врање, 1972, 195.

²⁷ *Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516–1919)*, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel üdürlüğü*, Ankara, 1992, 309.

²⁸ Gaston, Gravier, Emigracija Mushmana iz BiH, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo 15. 1. 1911, 1; Сафет, Банцовић, Токови исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску, *Новопазарски зборник*, бр.17, Музеј Рас, Нови Пазар, 1993, 104; Александар, Апостолов, Колонизација на мухадирите во Македонија и растројство на чифчиските односи од крајот на XIX век до 1912. г., *ГИНИ*, IV/1-2, ИНИ, Скопје, 1960, 117.

²⁹ Ijas, Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Historijske monografije, Knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 20; Ђорђе, Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Посебна издања, Књ.12, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1955, 41.

³⁰ М. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 62.

³¹ М. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 371.

Bošnjaci u Makedoniji do 1912. godine

Odluke Berlinskog kongresa, osim za Bosnu i Hercegovinu, bile su nepovoljne i za Makedoniju čije težnje za stvaranje države su ostale neostvarene. Stanje se pogoršavalo i sa ekonomskog aspekta jer je Makedonija postala periferi dio Osmanlijske imperije, čime su određene privredne grane, kao trgovina izgubile svoj značaj. S druge strane, neadekvatna politika novih balkanskih država i nasilje nad muslimanskim stanovništvom je prouzrokovalo njihovo iseljavanje baš prema prostoru Makedonije. Hiljadama muhadžira bježeći su napustili svoje domove i bez sredstava za život preplavili Makedoniju, odnosno Osmanlijsku imperiju koja nije mogla da im pomogne u dovoljnoj mjeri, te je time dodatno pogoršano ekonomsko stanje stanovništva.

Nakon Berlinskog kongresa, Bošnjaci su se naselili po Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Albaniji, Epiru, Trakiji do Anadolskih i oblasti Bliskog Istoka. U Makedoniji od 1875. do 1881. godine je pristigao veliki broj muhadžira, najviše iz Bosne i Hercegovine, a zatim iz Sandžka, Srbije, Kosova, Crne Gore i Bugarske. Osmanlijska administracija u uslovima lošeg vojnog stanja uslijed borbe na više frontova sa nedefiniranim graničnim linijama, čak nije mogla ni evidentirati sva doseljavanja. Ona je dijelila stanovništvo po vjeri, zbog čega je vrlo teško odrediti broj Bošnjaka među njima. Utvrđivanje broja Bošnjaka ili bilo kog drugog naroda predstavlja veliki historiografski problem. U osmanlijskim statistikama muhadžiri su zapisani po vjeri, a ostali podaci su opisni i opći. Zbog toga veliki broj istraživača u zavisnosti od ubjeđenja i politike države kojoj pripadaju, Bošnjake su prikazivali kao Turke, kad su u pitanju turski izvori, ili od bugarskih izvora kao Pomake,³² obuhvatajući i Bošnjake, odnosno kao Srbe za srpske istraživače. Masovni priliv muhadžira je

³² U makedonskoj historiografiji najviše se koristi djelo „Makedonija. Etnografija i statistika“ iz 1900, od bugarskog autora Vasila Knčova, koji je napravio obimnu studiju o stanovništvu Makedonije, ali u pogledu njihove etničke strukture vrlo tendenciozno predstavlja dobijene podatke. Bošnjaci u njegovim istraživanjima i tabelarnim pregledima nisu zastupljeni, a i broj lica u grafi „Razni“ je vrlo mali. U cijeloj Skopskoj kazi od 68.122 lica, ostalih je samo 800, od kojih u Skoplju 500 i u Hasanbegovu 300 „razni“ lica. U svim drugim dijelovima za koje imamo brojne izvore, spominju se Bošnjaci kao realnost ovih prostora, za razliku od Knčova koji ih uopšte ne spominje. Iz tih razloga njegova studija nema veći značaj za naše istraživanje.

Visokoj Porti stvorio velike probleme za ishranu, boravak i zdravstvenu zaštitu stotina hiljada ljudi koji su preplavili velike gradove.³³

Najveći dio izbjeglica su pristizali kao siromašni ljudi bez elementarnih sredstava za život.³⁴ Položaj doseljenih Bošnjaka kao i domaćeg makedonskog stanovništva postao je veoma težak. Izvori navode da u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji nakon Berlinskog kongresa nije bilo grada, a da u njemu nije bilo muhadžira i muhadžirskih mahala.³⁵ Nastala su i brojna siromašna muhadžirska sela. Već u februaru 1878. godine u Makedoniju je pristiglo između 250.000 i 300.000 muhadžira,³⁶ od kojih je najveći dio produžio put prema unutrašnjim dijelovima Osmanlijske imperije. U decembru 1878. francuski inženjer Baroa, zaposlen na pruzi Mitrovica – Solun, informirao je francuskog konzula u Sofiji da se u tom trenutku u granicama Makedonije nalazi oko 60.000 porodica muslimanskih izbjeglica, uglavnom grupisanih u okolini većih gradova, koje su odbijale naređenja o raspoređivanju koje je donosila osmanlijska vlada.³⁷ Na početku septembra 1879. godine na prostoru Kosovskog, Bitoljskog i Skopskog vilajeta bilo je oko 200.000 muhadžira.³⁸ I za Mariju Pandevsku ovaj broj je verodostojan i nije bio za potcjenjivanje.³⁹ Prema izvještaju Muhadžirske komisije u Skopskom sandžaku u kazama današnje Republike Sjeverne Makedonije, naredne 1880. godine, najviše muhadžira je bilo u Skoplju (oko 8.000 lica), zatim u Štipu (4.000), Kumanovu (2.930), Kratovu (405), Radovišu (2.914), Palanci (934), Kočanu (290) i Kačaniku (500).⁴⁰ U Solunskom vilajetu bilo je oko 60.000 izbjeglica. Tačnije u njegovim sandžacima: Solunskom (20.538), Serskom (24.612) i Dramskom (16.585) bilo je

³³ Dimitri, Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd, 1999, 110.

³⁴ Борче, Илиевски, *Етничките и демографските промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот од 1912-1994 година (из статистички податоци и архивски материјали, Doktorska disertacija u rukopisu)*, Скопје, 2008, 46.

³⁵ Smatra se da i danas u Kosovu ima preko 150.000 potomaka Bošnjaka iz Sandžaka koji su asimilirani i albanizirani, jer je zajednička religija bila važnija od osjećaja etničke pripadnosti. (Ејуп, Мушовић, *Македонија као мост на путу исељавања*, 138).

³⁶ Nedim, İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, 1877-1890, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1994, 74.

³⁷ Bilâl, N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans*, 737; Марија, Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 121.

³⁸ Skender, Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Posebna izdanja, Knjiga XXX, ANUBIH, Sarajevo, 1977, 194.

³⁹ М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 116.

⁴⁰ ДАРМ, *Мухаджирска комисија*, Фонд 875, кутија 4, док. бр. 6.

61.735 ljudi.⁴¹ U kazama Solunskog sandžaka koje se danas nalaze u Sjevernoj Makedoniji, najviše ih je bilo u Velesu (5.140), Strumici (2.276), Tikvešu (1.427), Dojranu (1.270) i Avret Hisaru (800).⁴² Ova tri vilajeta, koja su bila na prostoru današnje Sjeverne Makedonije, postala su proputna stanica u koju su kontinuirano jedni dolazili a drugi odlazili prema Aziji, a radi se o broju od oko 250.000 muhadžira.

Proces iseljavanja Bošnjaka bio je težak. Česte su bile pojave i razdvajanja porodica zbog vojne obaveze ili zarobljenništva. Na putu prema bezbjednijem mjestu za život, porodica zajedno sa ostalim domaćinstvom i rodbinom ostavljala je dom, a dio članova kasnije bi ih pronalazio i priključivao im se, ali se neke porodice nikada nisu ni spojile. Postoje dokumenti koji svjedoče o teškim sudbinama ovih muhadžirskih porodica. „Moja cijenjena porodica sa troje malo djece, prije tri godine sa porodicom moga brata otišla je za Kutahiju. Bio sam šest godina zarobljenik u Austriji, a nakon oslobođenja sa skupljenim paričnim sredstvima došao sam do ovdje...“, kaže se u molbi Mustafe Kolakovića, muhadžira iz Bihaća, od 18. 08. 1884. godine, koji je tražio novčanu pomoć da bi nastavio da traži svoju porodicu.⁴³

Najveći broj Bošnjaka doselio se u Skoplje zbog njegovog administrativnog značaja i položaja na putu prema Solunu i Istanbulu.⁴⁴ Iscrpljeni od puta, bez dovoljno sredstava tražili su smještaj i pomoć. Na putu k Skoplju potrošili bi sav novac, a neki su bili primorani da traže i sadaku.⁴⁵ Neki izvještaji govore

⁴¹ *Француски документи за историјата на македонскиот народ (1788-1889), Том I*, Архив на Македонија, Скопје, 1969, 172.

⁴² *Британски документи за историјата на Македонија: (1857-1885), Том IV*, ДАРМ, Скопје, 2003, 448-449.

⁴³ ДАРМ, Ф.10, к.15, док. 109, бр. 131; Реџеп, Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњациите во Македонија, (1875-1901)*, BIGOSS, Скопје, 2006, 210.

⁴⁴ Rodovi koji se još pominju, a neki i danas žive u Skoplju od početka XX stoljeća, osim onih u Hasanbegovu, su: Redžepagić, Omeragić, Džanić, Medunjanin, Šabović, Seferović, Šarović, Drašković, Radončić, Đukanović (Plav, Gusinje); Muderizović, Mehović, Idrizović, Hasković (Bijelo Polje); Ramusović, Zejnelović (Berane); Čatović (Rožaje); Dizdarević (Nikšić); Tahirbegović, Bajrović (Pljevlja); Jusufović (Podgorica); Hudović, Muratović (Novi Pazar); Hadžiahmetagić, Spahović (Sjenica); Kreho, Hasanagić (Priboj); Hodžić (Stolac, Goražde); Čemalović, Režanović (Mostar); Softić, Arifagić (Maglaj); Spahić, Kulenović, Bajramović (Sarajevo); Osmanić (Rudo); Sabitović (Prozor); Džumhur (Konjic).

⁴⁵ Molba muhadžira Halila Pašazade Sulejmana do Mutesarifa Skoplja od 13.08.1884. Traži pomoć, čak i sadaku jer je potrošio sve dok je došao iz Bosne. ДАРМ, Ф.875, К.4, 84/84.

da je u Makedoniji 1878. gladovalo do stepena umiranja čak 60.000 izbjeglica.⁴⁶ Vlasti su preko komisija vršile raspored muhadžira, posebno tokom zime. Raspoređivani su po selima sa muslimanskim stanovništvom gdje su boravili po domaćinstvima. Komisija im je dodjeljivala obradivo zemljište u blizini mjesta boravka, obezbjeđivala i sjemenski materijal, a lokalno stanovništvo pomagalo u obradi. Muhadžirska komisija za pristiglo bošnjačko i drugo muslimansko stanovništvo izdvajala je sredstva za pomoć u hrani,⁴⁷ prije svega dijelio se hljeb,⁴⁸ ogrev,⁴⁹ a pomagala je i u liječenju.⁵⁰ Velika sredstva trošena su za kirije,⁵¹ zbog čega je Muhadžirska komisija pokušavala riješiti stambeno pitanje pomoću spiskova upravnika i vijeća skopskih mahala,⁵² koji su dostavljali registar praznih soba i kuća, te onih napuštenih za renoviranje.⁵³ Vlada je potom izdvajala sredstva za popravke kuća,⁵⁴ za izgradnju novih kao i za placeve za izgradnju.⁵⁵ Bilo je i lica koja su od opštine tražila samo plac na kojem su gradila kuće vlastitim sredstvima. Najveći interes vladao je za placeve u mahali Karšijaka, zatim u Muhadžir i mahali Hamidije.⁵⁶

U jednom „Izvjestaju o bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Kosovskom vilajetu“⁵⁷ iz 1893, austrijski konzul Šmuker iz Skoplja navodi, na početku se izvinjava što ne zna tačan broj doseljenika zbog kratkog perioda za pripremu Izvjestaja, da je u Kosovskom vilajetu bilo oko 2.500 kuća s oko 8.000 muhadžira Bošnjaka koji se mogu vidjeti u svim većim gradovima gdje žive u takozvanim muhadžirskim mahalama, a postojalo je nekoliko sela u kojima su

⁴⁶ Safet, Bandžović, Bošnjački Muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća, *Almanah*, br. 21-22, Udruženje Almanah, Podgorica, 2003, 148.

⁴⁷ ДАРМ, Ф.875, К. 4, 11/11; Isto, 16/16.

⁴⁸ *Spisak za dijeljenje hljeba od 27. 03. 1897*, Isto, K. 4, 132/139.

⁴⁹ Isto, K. 4, 88/88.

⁵⁰ Isto, 1. 1; Isto, 39/39; Isto, 105/106.

⁵¹ Isto, 94/95 od 13. 04. 1885; Isto, 95/96 od 14. 04. 1885; Isto, 98/99 od 22. 04. 1885; Isto, 106/107 od 29. 07. 1885.

⁵² Isto, K. 5, 36/48-58.

⁵³ Isto, 109/252-253.

⁵⁴ Isto, K. 4, 3/15.

⁵⁵ Isto, K. 5, 91/193-200.

⁵⁶ Isto, K. 4, 41/41; Isto, 42/42; Isto, 43/43; Isto, 44/44; Isto, 50/50; Isto, 51/51; Isto, 55/55; Isto, 60/60; Isto, 61/61; Isto, 65/65; Isto, 66/66; Isto, 110/112.

⁵⁷ *Österreichisches Archive, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten, Consul Schmucker, Üsküb, Berichtet über die ansiedlungen bosnien und herzegowina emigranten im Vilajet Kosovo*, 23. märz 1893, 2331/4, br. 33.

bili isključivo bošnjački doseljenici. U dnevnom listu „Politika“ od 11. 11. 1910. navedeno je da u Skoplju ima preko 2.000 Bošnjaka i da se njihov broj svakodnevno povećavao.⁵⁸ I Jovan Hadži-Vasiljević govori o velikoj koloniji Bošnjaka iz Bosne sa više od 2.000 lica samo u Skoplju.⁵⁹ Visoka Porta je za muhadžire Bošnjake osim u Skoplju formirala sedam potpuno novih sela, od kojih su samo dva bila na državnom zemljištu, a ostala na privatnim čiflucima koje je država otkupila. Zatim ih je dijelila na parcele, gradila kuće i dodjeljivala bošnjačkim porodicama.⁶⁰ Ovaj proces je najintenzivniji nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. kada je Skopska opština doseljenicima davala besplatne placeve, a država gradila jednoobrazne kuće sa pravom vlasništva muhadžirskog domaćinstva nakon isteka deset godina njihovog boravka. Jedna od najpoznatijih bošnjačkih mahala početkom XX stoljeća bila je Muhadžir mahala, a muhadžiri iz Bosne formirali su mahale i na periferiji grada, pozadi romske mahale u Top(h)ani,⁶¹ zatim na uzvišenju u Čairu, koje se i danas naziva Bošnjačka mahala, a bošnjačkih muhadžira u većem broju bilo je u užem gradskom području, uglavnom u Karadag mahali, Pajko mahali, Bit Pazaru i Dućandžiku.⁶²

Muhadžirska mahala, danas poznata kao Madžir mahala, izgrađena je na jednom dijelu prostora zvanog Karšijaka. Zbog većeg priliva Bošnjaka nazivala se i Bošnjačka mahala,⁶³ a nekoliko ulica je nosilo ime Bošnjački sokak. Ova mahala počela se formirati u ratovima koji su prethodili Berlinskom kongresu, a intenzivnije se proširila nakon kongresa i stvaranja novih država, te aneksije Bosne od strane Austro-Ugarske. Blizina željezničke stanice uticala je na povećanje stanovništva zbog namjere da produže put prema Solunu i Istanbulu, slično kao i u drugim mjestima kroz koja je prolazila željeznica.

Uzvišenje u Čairu naseljeno je u periodu 1863-1865. godine kada je izgrađeno više od sto kuća, gdje je prvo bilo smješteno oko 400 Čerkeza i drugih

⁵⁸ Бошњаци у Скопљу, *Политика*, бр. 2449, Београд, 11. 11. 1910, 1.

⁵⁹ Јован, Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина*, 60.

⁶⁰ Бошњаци у Скопљу, *Политика*, 1.

⁶¹ Јевто, Дедијер, *Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)*. Коло XXII, Бр. 154, Српска Књижевна Задруга, Штампарија "Доситије Обрадовић", Београд, 1913, 51.

⁶² Redžep, Škrijelj, Bošnjaci rožajskog kraja u Republici Makedoniji, *Rožajski zbornik*, br. 10, Centar za kulturu, Rožaje, 2001, 167.

⁶³ J. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина*, 242; М. Костић, *Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века*, 237.

muhadžira s prostora Kavkaza,⁶⁴ zbog čega je nazvano Čerkeske kuće. Odlaskom Čerkeza i doseljavanjem Bošnjaka počinje se nazivati Bošnjačke kuće, a sa uvećanjem naselja dobija naziv Bošnjačka mahala. Ovdje i tokom cijelog XX stoljeća se nastavlja doseljavanje Bošnjaka ne samo iz Bosne, već i sa prostora Sandžaka i Kosova. Zbog starosjedioca porijeklom iz Bosne ova mahala se naziva i „Stara bosanska mahala“.⁶⁵

Vrlo značajan izvor o doseljavanju i životu Bošnjaka krajem XIX i početkom XX stoljeća čine podaci koje je sakupio Džemail Mehmedović, sin Abdulaha iz Hasanbegova, koji je opisao dolazak muhadžira iz Hercegovine i Crne Gore na Kosovo polje i Skoplje s okolinom.⁶⁶ Prema njemu u Hasanbegovu se doselilo oko 79 domaćinstava uglavnom iz Nikšića, Gackog i Bileće.⁶⁷ Prvi muhadžiri prije naseljenja u Hasanbegovu bili su smješteni u već spomenutim skopskim mahalama. U Skoplju su živjeli dvije-tri godine, ali se nisu mogli navići na uslove, nakon čega su tražili od gradske uprave da im dodijeli zemlju na selu. U avgustu 1881. uprava im je počela dodjeljivati zemlju u Hasanbegovu. Muhadžiri koji su osnovali naselje Hasanbegovo bili su Šehovići i Rudinjani.⁶⁸ Prema Cvijiću u „bošnjačkom selu Hasanbegovu bilo je 40-50 kuća“,⁶⁹ a prema Filipoviću oko 100 kuća⁷⁰ muhadžira iz Hercegovine. Građevinske parcele bile su planski raspoređene s obje strane glavnog puta od Skoplja prema selu Stajkovci. Na sredini sela ostavljena je parcela za izgradnju

⁶⁴ ДАРМ, Ф.10, К.11, 27/31; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина*, 60-61; Р. Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњациите во Македонија*, 173.

⁶⁵ Intervju sa Halilom Fakić, 08. 08. 2012. iz Bošnjačke mahale u Čairu.

⁶⁶ Dž. Mehmedović i dr., *Muhadžer u Hasanbegovu*, 205.

⁶⁷ *Isto*, 204.

⁶⁸ Iz Hasanbegova odmah nakon Balkanskih ratova se iselilo više od 40 domaćinstava: (Musić, Bažić, Grošović, Prekić, Šabović, Kubat, Prpo, Džubur, Injo, Okićin, Kahro, Šehović, Barak, Hatić, Vukotić, Varsak, Hrgonja, Jakupović, Sarić, Žganja, Čajničanin, Matrić i dr.), a dalje između dva svjetska rata se iselilo više od 15 domaćinstava (Rakuljica, Began, Džindža, Nocin, Bijedić, Pala, Mešić i dr.). Danas u Hasanbegovu žive porodice: Mehmedović, Tahirović, Hadrović, Sulejmanović, Bulić, Krvavac, Avdović, Ismailović, Mešić, Šaćirović, Grošović, Sadiković, Pušović, Maksut i dr., od kojih dio živi u svojim stanovima u drugim djelovima grada Skoplja.

⁶⁹ Јован, Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, II*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1906, 1203-1204; М. Костић, *Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века*, 237.

⁷⁰ Миленко, С. Филиповић, Бошњаци у околини Скопља, *Преглед*, књ. VII, Год. V, Сарајево, 1931, 262-266.

džamije, koja je kasnije podignuta uz doprinos hodže Avdulaha Bijedića, koji je nakon smrti sahranjen u njenom haremu.

U današnjem naselju Madžari, nekadašnjem selu, naseljavali su se Bošnjaci zbog željeznice i željezničke stanice. Iz istih razloga i u selima pored pruge ka Kumanovu je bilo muhadžira. U Skoplju i široj okolini Bošnjaci su se naselili u Skopskom polju, Hasanbegovu, Madžari, Mrševci, Kadino, Ognjanci, Katlanovo, Deljadrovci, zatim u Miladinovci, Mralino, Tekija, Idrizovo, Jurumleri i drugim mjestima.⁷¹ U Deljadrovcima 1908. bilo je naseljeno oko 40-50 bošnjačkih porodica.⁷² Posebno u Kadinu je imao veliki broj Bošnjaka, a 1909. godine bilo je i 60 bošnjačkih kuća u Mrševcima.⁷³ Također je, nakon aneksije Bosne i Hercegovine u 1909. između Deljadrovaca i Tekije bilo naseljeno oko 60 kuća.⁷⁴

U Štipu i okolini, slično kao i u drugim krajevima Makedonije najveći broj Bošnjaka se doselio nakon Berlinskog kongresa. Zbog velikog broja muhadžira u Skoplju i nemogućnosti da im se osigura smještaj, prema spiskovima komisije od 10. 10. 1881, 768 muškaraca i žena se vraćaju u Štip i Radoviš.⁷⁵ Dokument Muhadžirske komisije iz Skoplja od 18. 10. 1882. govori da su u Štipu i okolini izgrađene 394 kuće.⁷⁶ Zbog većeg priliva Bošnjaka nakon aneksije podignuta je nova mahala poznata kao Bošnjačka, gdje je planski izgrađeno 40 kuća s po dva zasebna ulaza, odnosno za 80 porodica, a realan broj je bio znatno veći. U okolini su cijela sela bila bošnjačka, kao što su Ljuboten i Dolani. Bošnjačka mahala u Štipu ne postoji više od jednog stoljeća, niti u uspomenama i sjećanjima štipljana. Mahala je bila locirana na lijevom brijegu

⁷¹ Jovan, Trifunovski, Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju, *Zbornik, III kongres geografa Jugoslavije*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 90-92; J. Хаџи-Васиљевић, *Скопје и његова околина*, 239, 303.

⁷² Jovan, F. Trifunovski, O bosansko-hercegovačkim muhadžirima, *Geografski pregled*, sv.7, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1963, 148.

⁷³ М. С. Филиповић, *Бошњаци у околини Скопља*, 262-266.

⁷⁴ Ејуп, Мушовић, Црногорски мухадџири и њихова кретања, *Историјски записи, год. XXXIX, бр. 1-2*, Историјски Институт СР Црне Горе, Титоград, 1986, 154.

⁷⁵ ДАРМ, Фонд 875, к. 5, арх. јединица 54, бр. 111.

⁷⁶ ДАРМ, Фонд 875, к. 5, арх. јединица 55, бр. 112.

rijeke Bregalnice u blizini Feti(h)ije ili Fitija džamije. Bošnjaci su je zvali Fatihija, a zbog onih koji su u njoj obavljali namaz postepeno je bila poznata i kao Bošnjačka džamija.⁷⁷

U Berovu i okolini naseljeni su „bosanski“ muhadžiri u 400 kuća, a za njih je formirano i jedno novo naselje Bezgaštevo.⁷⁸ U ovoj oblasti bili su naseljeni muhadžiri iz okoline Nikšića, Kolašina, Bileće, Leskovca, Niša, kao i muhadžiri iz Bugarske.⁷⁹ U Izvještaju upravnika Javorske carinarnice, Radulovića iz 1890. godine, govori se i o naseljavanju muhadžira u Malešu i o muhadžirskoj krizi nastaloj nakon Berlinskog kongresa. Radulović navodi da je „navala Turaka“ iz Bosne i Hercegovine i iz Kolašina bila toliko velika da je „turska“ vlada naredila da se o državnom trošku preseli 80 porodica iz Sjenice, čak u Maleš gdje im je država dala zemlju, sjeme, volove i drugo potrebno za život i rad. Svih 80 porodica doseljene su iz Hercegovine.⁸⁰ U 1910. u Maleševskoj kazi bilo je šest muhadžirskih naselja: Bezgaštevo (Bezgašće) s 120 kuća, Barišća s 25, Glavovica s 30, Crkvenac s 20, Mitrašinski čifluk s 30, Berovo s 25 kuća.⁸¹ I Dedijer govoreći o Maleševiji, piše da „drugo veće mjesto u Malešu je Berovo sa oko 400 kuća, od kojih samo 100 „turskih“ i nekoliko kuća hercegovačkih muhadžira iz Nikšića i Kolašina. Ovi muhadžiri su formirali i jedno novo selo Bezgašće.⁸² Jovan Hadži-Vasiljević koji je studiozno istraživao historiju Makedonije početkom XX stoljeća, vrlo je tendenciozno iznosio stavove u pogledu definiranja nacionalne strukture stanovništva. Skoro sve muslimane predstavljao je kao Srbe poturčenjake ili ukoliko nisu govorili neki od slavenskih jezika onda kao Srbe koji su asimilirani u Albance

⁷⁷ Елена, Јосимовска и др., *Бошњачкото маало во Штип до и по балканските војни*, 180.

⁷⁸ М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 121; Јеремија, Павловић, *Малешево и Малешевци. Етнолошка испитивања*, Св. Сава, Београд, 1928, 36.

⁷⁹ Jevto, Dedijer, *Nova Srbija: Sa 40 slika u tekstu i kartom Nove Srbije*, Srpska književna zadruga, Štamparija Dositiје Obradović, Beograd, 1913, 137.

⁸⁰ Архив Србије, *Фонд Министарство иностраних дела – МИД (1839-1918)*, Савезни Секретаријат Иностраних Послова, 1890, бр. 603, Извештај управника јаворске царинарнице од 24. 04. 1890.

⁸¹ AS, *ФМИД (1839-1918)*, Политичко-просветно одељење, бр. 7161, 03. XII. 1911, I, 122.

⁸² Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 63-64.

ili Turke. Na osnovu govora stanovništva u Berovu zaključio je da su doseljeni iz Bosne i Hercegovine. Posebno je istakao da „mnoge Berovčane nazivaju Bošnjacima.“⁸³

Osim u Kumanovskoj Muhadžir mahali uzduž pruge prema Skoplju doseljavali su se muhadžiri Bošnjaci, posebno u selima: Agino Selo, Čerkezi i Umin Dol. “Bosanski muhadžiri u Umin dolu su se naselili 1908. s oko 30 domaćinstava.”⁸⁴ Također “u selu Nikuljane, danas u opštini Staro Nagoričane, osim bosanskih muhadžira doseljeni su i muhadžiri iz Bugarske“.⁸⁵ Kao pojas prema veleškim selima muhadžira doseljavanja je bilo i dolinom rijeke Pčinje u Katlanovu, Gradmancima, u Konjarima i dr. U spisku upravnika i Vijeća staraca od 18. 02. 1879. u Srednjem Konjaru, Skopsko bilo je 53 muhadžira.⁸⁶

U Veleškim selima također se doselio veliki broj Bošnjaka, najviše u selima Amzabegovo, Saramzilino, Džidimirci, Sujaklari, Vetersko i Kruša, kao i u Lozovu (Durfulija) i okolini i Milinu (Tatarli) u današnjoj opštini Lozovo. U selu Džidimirci je bilo oko 100 bošnjačkih i oko 50 albanskih kuća.⁸⁷ U dolini Babune vlasti su otkupile dio zemljišta u Valadilovcu i Jasenovu danas u opštini Čaška od veleškog Husein-bega i naselili Bošnjake muhadžire. U Jasenovu je bilo 60 bošnjačkih domaćinstava.⁸⁸ Muhadžira je bilo i u selu Vetersko. Nakon Balkanskih ratova u Svetinikolskoj muhadžir mahali i obližnjem selu Stanjevce ostale su ruševine od bošnjačkih domova poznate kao "Bošnjačke kuće".⁸⁹ Nakon okupacije Bosne i Hercegovine dio Bošnjaka se naselio i

⁸³ Јован, Хаџи-Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији, II издање*, Свети Сава, Београд, 1924, 28.

⁸⁴ Јован, F. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljenim u Makedoniji*, sv. 11/12 (1967/1968), Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968, 169.

⁸⁵ Јован, Хаџи-Васиљевић, *Јужна стара Србија: историјска, етнографска и политичка истраживања*, 2, Нова Штампарија Давидовић, Београд, 1913, 211.

⁸⁶ ДАРМ, Ф. 875, К. 5, 9/14.

⁸⁷ Јован, F. Trifunovski, *O bosansko-hercegovačkim muhadžirima naseljenim u Makedoniji*, 148.

⁸⁸ Јован, F. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljenim u Makedoniji*, 169.

⁸⁹ Олга, Иванова, *Речник на топонимите во сливот на Брегалница*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 1996, 64.

u Tikvešu, a poslije aneksije 1908. dvije nove grupe muhadžira naselile su se u tikveškim čiflucima Bunarče s oko 60 kuća, kao i u Bojančištu⁹⁰ i Begništu.⁹¹

U Strumici, osim u Muhadžirskoj mahali, Jovan Trifunovski pominje i Bošnjačko selo koje se nalazilo na padinama planine Ogražden iznad sela Šutke i Ilovice, koje je raseljeno.⁹² Nakon 1912. njihova sudbina nije poznata, moguće da su uspjeli otići ili su ubijeni i protjerani od strane Bugara.⁹³ U selu Sušica također su se doselili muhadžiri iz Bosne, a u njemu je živjelo i veliko bošnjačko bratstvo Asanovi (Hasanovići).⁹⁴

Više izvora svjedoči da se u Bitolj u Muhadžir mahalu nakon okupacije Bosne doselilo oko 80 bošnjačkih porodica.⁹⁵ U kratovskom selu Varovište naseljen je 91 muhadžir Bošnjak iz Hercegovine.⁹⁶ Najmanje 200 lica Bošnjaka se doselilo u selu Trolo u zeltovskom kraju,⁹⁷ danas u Opštini Probištip koji su iz Ovčeg Polja prebjegli ispred naleta bugarskih četa.⁹⁸ Od ostalih mjesta značajnije prisustvo Bošnjaka imamo u gradu Kočani. Arhivski podaci govore o grupi Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine kojoj je bio osiguran smještaj u Kočanima, koja je prethodno živjela u Skoplju. Oni su tražili da im se osigura

⁹⁰ Војислав, С. Радовановић, Тиквеш и Рајец: антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва, *Српски етнографски зб.*, Књ. 17, Српска краљевска академија, Београд, 1924, 240.

⁹¹ Реџеп, Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњациите во Македонија*, 192.

⁹² Јован, Ф. Трифуноски, Расељена села у Струмичкој Котлини, *Гласник српског географског друштва*, св. VI - бр. 2, Српско географско друштво, Београд, 1976, 72.

⁹³ Миленко, С. Филиповић, Извештај о антропогеографским и етнолошким проучавањима у Струмичком срезу 1931. године, *Гласник скопског научног друштва*, књ. XI, Скопско научно друштво, Скопље, 1932, 200.

⁹⁴ Јован, Ф. Трифуноски, Малоазијски становници у Струмичкој Котлини, *Новопазарски зборник*, 16, Музеј Рас, Нови Пазар, 1992, 106.

⁹⁵ Јован, Хаци - Васиљевић, Град Битољ и његова околина, *Братство књ. XIV*, Друштво Свети Сава, Београд, 1911, 233; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 87.

⁹⁶ ДАРМ, Ф. 875, К. 5, 49/81.

⁹⁷ Александар, Апостолов, *Злетовска област: Географско-историски осврт*, Собрание на Општина Пробиштип, Скопје, 1974, 21.

⁹⁸ Leonhard, Schultze, Jena, *Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder*, Gustav Fischer, Jena, 1927, 154.

prevoz ili sredstva za prevoz, kao i pomoć u najneophodnijim stvarima, posebno za četiri lica koja su bila oboljela.⁹⁹ U Kočanskoj kotlini pored drugih muhadžira u selu Banji bilo je naseljeno četiri-pet domaćinstava Bošnjaka nakon 1878. godine.¹⁰⁰

Za razliku od centralnih i istočnih dijelova današnje Republike Sjeverne Makedonije doseljavanje Bošnjaka je ipak, bilo manje usmjereno prema zapadnim dijelovima. Ovo je posljedica dva faktora. Prvi je lični, a drugi strateški. Prvi je psihologija muhadžira o privremenom boravku i lakšem odlasku prema Istanbulu vezan za infrastrukturu i glavne putne pravce, posebno željezničkoj pruzi prema Solunu. Drugi faktor je strateški vezan za potrebu osiguranja novih granica s muslimanskim stanovništvom prema novim susjedima. Osmanlijske vlasti da bi ojačale granicu prema novoformiranim Srbiji i Bugarskoj, kao i velikog broja napuštenih mjesta u tom nesigurnom graničnom pojasu, muhadžirima su dodjeljivale imanja. Neki autori tvrde da je ovakva politika podržana od vrha države i sultana Abdulhamida II (1876-1909) lično, koji se zalagao za jačanje „povjerljivog elementa“ iz Bosne i Bugarske, te njihove pravilne raspoređenosti.¹⁰¹ Mladoturci su imali slično mišljenje što se može vidjeti iz jednog zaključka sa Kongresa u Solunu 1910. u kojem je, između ostalog, navedeno „Da bi spriječili prodiranje četa iz Bugarske i Grčke potrebno je naseliti jake muslimanske kolonije na granicama tih država. U 1910. g. doseljenih 12.000 muhadžira u Makedoniju nisu ni približno dovoljni i trebaju se naseliti još 20.000 lica, za šta su potrebna i nova dopunska finansijska sredstva od 220.000 lira.“¹⁰² Zapadni dio Makedonije s jedne strane bio je dalji od glavnih puteva, a s druge zadovoljavao je tražene standarde, jer je bio naseljen s muslimanskim stanovništvom.

⁹⁹ *Molba Mustafe Mehmeda i druga tri iseljenika iz Bosne do Skopske opštine od 27. 04. 1885*, ДАРМ, Ф. 875, К. 4, 93/94.

¹⁰⁰ Јован, Ф. Трифуноски, О мухацирима у Кочанској Котлини, *Etnološki pregled: Revue d'etnologie*, 3, Savez etnoloških društava SFR Jugoslavije, Etnološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1961, 150-151.

¹⁰¹ Cezmi, Eraslan, II. *Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Neşriyat*, İstanbul, 1992, 158.

¹⁰² Ђорђе, Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци (1908-1912)*, Институт за историју, Бања Лука, 1983, 249.

Zaključak

Položaj Bošnjaka u Makedoniji bio je vrlo težak, a u tim burnim vremenima privreda i stanovništvo uopšte su se nalazili u nezavidnom položaju. Bošnjaci kao lojalni građani države bili su uključeni osim u vojsci i u činovničkom aparatu. Olakšavajuća okolnost za njih je bilo i to što su bili dobro prihvaćeni od lokalnog stanovništva. Makedonija kao da je pružala najbolju dobrodošlicu muslimanskim izbjeglicama. Osmanlijske vlasti se ne bi mogle nositi sa velikim brojem muhadžira bez određene solidarnosti lokalnog stanovništva. Historijske veze i kontakti, jezik i običaji bili su jedan od faktora što su Bošnjaci i Makedonci ostvarili suživot. Njihov suživot se bazirao na toleranciji, međusobnom priznanju i uvažavanju, za razliku od njihovih susjeda koji su im negirali identitet i imali teritorijalne pretenzije i aspiracije prema Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Osmanlijska imperija sa svim svojim pozitivnim i negativnim stranama, Makedoniji i makedonskom narodu je omogućila da gradi i razvija svoju nacionalnu svijest i osjećaj pripadnosti i solidarnosti Makedonaca na cijeloj teritoriji koji su u svim aspektima funkcionirali kao jedna cjelina u okviru Imperije. I pored toga, to nije bilo dovoljno da formiraju svoju državu. Otpor praćen jakom propagandom i stvaranjem tenzija prema Turcima nepravedno se odrazio i na autohtono muslimansko stanovništvo Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Kosova, Srbije i Crne Gore. Nasilna promjena etničke slike Balkana i egzodus muslimana pod pokroviteljstvom „velikih sila“ se nastavljao. Složena situacija u Makedoniji na unutrašnjem i vanjskom planu i teritorijalne pretenzije novonastalih država na Berlinskom kongresu, bile su sigurna najava novog masovnog egzodusa muslimana koji je na prostorima Makedonije našao svoj novi dom. Balkanski ratovi i poraz osmanlijske vojske rezultirali su gubljenjem teritorija koje su Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka okupirale i na isti način provodile najprije protjerivanje muslimana, a zatim i uništenje osmanlijskog i islamskog materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Najveći broj Bošnjaka je u toku i nakon balkanskih ratova bio prisiljen da napusti Makedoniju.

EMIGRATION OF BOSNIAKS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA TO MACEDONIA (1878–1912)

Conclusion

The position of Bosniaks in Macedonia was very difficult, and in those turbulent times, the economy and the population in general were in an unenviable position. Bosniaks, as loyal citizens of the state, were involved not only in the army but also in the bureaucracy. A mitigating circumstance for them was that they were well accepted by the local population. Macedonia seems to have given the best welcome to Muslim refugees. The Ottoman authorities could not cope with the large number of muhajirs without a certain solidarity of the local population. Historical ties and contacts, language and customs were one of the factors that made Bosniaks and Macedonians coexist. Their coexistence was based on tolerance, mutual recognition and respect, unlike their neighbors who denied their identity and had territorial pretensions and aspirations towards Bosnia and Herzegovina and Macedonia. The Ottoman Empire, with all its positive and negative sides, enabled Macedonia and the Macedonian people to build and develop their national consciousness and sense of belonging and solidarity of Macedonians throughout the territory, which in all respects functioned as a whole package in the Empire. Despite that, it was not enough to form their own state. Resistance followed by propaganda and creating tensions against the Turks, it unfairly affected the autochthonous Muslim population of Bosnia, Herzegovina, Sandzak, Kosovo, Serbia and Montenegro. The violent change in the ethnic image of the Balkans and the exodus of Muslims under the auspices of the “great powers” continued. The complex situation in Macedonia on the internal and external level and the territorial claims of the newly formed states at the Berlin Congress were a sure announcement of a new mass exodus of Muslims who found their new home in Macedonia. The Balkan wars and the defeat of the Ottoman army resulted in the loss of territories occupied by Serbia, Montenegro, Bulgaria and Greece, and in the same way carried out the expulsion of Muslims and then the destruction of Ottoman and Islamic tangible and intangible cultural heritage. Most Bosniaks were forced to leave Macedonia.